

บทที่ 3

รูปแบบหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์

ประเด็นสำคัญประการหนึ่งในการศึกษารูปแบบหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์ ได้แก่ การที่หอระฆังเป็นองค์ประกอบสำคัญที่จะขาดเสียมิได้สำหรับพระอารามในประเทศไทย ดังนั้น ในช่วงเวลากว่า 2 ศตวรรษ แห่งกรุงเทพฯ จึงปรากฏการสร้างหอระฆังเป็นจำนวนมากด้วยเหตุนี้ การกำหนดขอบเขตการศึกษาภายใต้ข้อจำกัดของระยะเวลาในการค้นคว้า จึงเป็นเรื่องสำคัญ ในที่นี้ขอกำหนดขอบเขตโดยการคัดสรรตัวอย่างมาทำการศึกษา เน้นเฉพาะหอระฆังตามพระอารามในเขตกรุงเทพมหานครที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้าง บูรณะหรือปฏิสังขรณ์ สำหรับหอระฆังตามวัดที่สร้างโดยเจ้านายหรือบุคคลทั่วไป อาจนำมาใช้ประกอบเพื่อเป็นข้อมูลสนับสนุน

เนื่องจากหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่สร้างด้วยวัสดุคงทน จึงปรากฏหลักฐานจำนวนมากและมีหลากหลายรูปแบบ เพื่อไม่ให้เกิดความสับสนและเพื่อให้เห็นวิวัฒนาการของหอระฆังในแต่ละยุคสมัยได้อย่างชัดเจน จึงขอนำเสนอข้อมูลเรียงตามลำดับเวลา เริ่มต้นจากหอระฆังที่สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยรัชกาลที่ 1 จนถึงปัจจุบัน โดยพิจารณาจากลักษณะทางศิลปสถาปัตยกรรมเป็นหลัก ประกอบกับเอกสารที่กล่าวถึงระยะเวลาในการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์

1. หอระฆังสมัยรัชกาลที่ 1

หอระฆังเครื่องไม้สมัยรัตนโกสินทร์คงมีลักษณะบางประการสืบทอดมาจากสมัยอยุธยา ในแง่ของการออกแบบก่อสร้างที่เน้นความสูงโปร่งและมีการประดับตกแต่งอย่างงดงาม ส่วนใหญ่จะพบตามวัดนอกเขตพระนครและมีใช้พระอารามหลวง มีลักษณะพื้นฐานคล้ายคลึงกันคือ เป็นหอสูงยกพื้นลอยอยู่ระหว่างเสาสีดิน ตัวหอด้านบนกันลูกทรงหรือพนักทั้งสี่ด้านเพื่อกันผู้ขึ้นไปเคาะระฆังพลัดตกลงมา¹ หลังคาทำเป็นทรงมณฑป ทรงคฤห์ บ้างก็เป็นทรงจตุรมุข

¹ สมคิด จิระทัศนกุล, วัด : พุทธศาสนสถาปัตยกรรมไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537), 122.

กรอบหน้าบันประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ เช่นเดียวกับโบสถ์ วิหาร มีห่วงสำหรับแขวนระฆัง ได้ฝ้าเพดาน ชั้นล่างมีบันไดเล็กๆ พาดเป็นทางขึ้น โดยเจาะพื้นหอเป็นช่องขนาดพอให้ขึ้นไปได้² หอระฆังประเภทนี้ ปัจจุบันเหลืออยู่น้อยมาก เนื่องจากอาคารเครื่องไม้ชำรุดผุพังได้ง่าย เมื่อเกิดการชำรุด ทางวัดก็นิยมสร้างขึ้นใหม่เป็นเครื่องก่อซึ่งมีความคงทนมากกว่า ส่งผลให้หอระฆังเครื่องไม้ ลดจำนวนลงไปทุกขณะ หอระฆังแบบนี้อาจดูตัวอย่างได้จากภาพวาดหอระฆัง วัดบพิตรพิมุข ซึ่งพระนวกาโรวิทได้วาดไว้เมื่อ พ.ศ.2459³ (ภาพที่ 8) หรืออีกตัวอย่างหนึ่งที่ยังคงสภาพดีได้แก่ หอระฆังวัดละมุดใน (ภาพที่ 9) ที่อาจสร้างขึ้นในสมัยหลัง ทว่ายังคงยึดหลักการสร้างตามเกณฑ์ข้างต้นทุกประการ

หอระฆังประเภทเครื่องก่อ นิยมสร้างตามพระอารามหลวง หรือวัดในเขตพระนคร เนื่องจากสร้างด้วยวัสดุคงทน จึงปรากฏหลักฐานจำนวนมากและมีหลากหลายรูปแบบ แต่เมื่อล่วงมาถึงปัจจุบันถ้าไม่ชำรุดผุพัง ก็ย่อมได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ อันมีผลให้รูปลักษณะต่างไปจากเดิม ดังนั้นการที่จะทราบถึงรูปแบบดั้งเดิมของศิลปกรรมครั้งแรกสร้างพระนคร จึงต้องอาศัยข้อมูลจากเอกสารประวัติศาสตร์และจากถาวรวัตถุที่ประกอบเข้าด้วยกันเพื่อตั้งเป็นข้อสมมติฐาน

จากการศึกษาหอระฆังเครื่องก่อที่สันนิษฐานว่าอาจสร้างสมัยรัชกาลที่ 1 ตามพระอารามหลายแห่งพบว่า มีรูปแบบหลักอยู่ 2 แบบ ได้แก่ หอระฆังทรงจตุรมุขยอดเจดีย์ 5 ยอด เช่นที่หอระฆังวัดพระเชตุพนฯ อีกแบบหนึ่งคือหอระฆังทรงโถงก่ออิฐถือปูนทึบหลังคาเป็นเครื่องไม้ทรงคดๆ แบบจตุรมุข ลักษณะโดยรวมดูเตี้ยและทึบกว่าแบบแรก ซึ่งหอระฆังแบบนี้พบเพียงแห่งเดียวคือที่หอระฆังวัดระฆังโฆสิตาราม สำหรับรายละเอียดของหอระฆังทั้งสองแบบจะกล่าวถึงตามลำดับ ดังต่อไปนี้

² เนตรนภิศ นาควชิระ, ปิยนารถ บุนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี, 220. ; สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์, 44.

³ พระนวกาโรวิท, แบบนวกกรรม (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2528), 16. ; อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “หอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์,” : 4.

1.1 หอระฆังวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (ภาพที่ 10 และภาพที่ 11)

หอระฆังของพระอารามแห่งนี้เดิมสร้างไว้เพียง 1 หอใกล้กับศาลาการเปรียญ ต่อมา สมัยรัชกาลที่ 3 สร้างไว้อีกหนึ่งหอหนึ่งในเขตพุทธาวาสชั้นนอก⁴ หอระฆังทั้งสองแห่ง มีรูปแบบเดียวกัน ถึงแม้ว่าจะได้รับการบูรณะในรัชกาลที่ 3 แต่ก็ได้คงลักษณะเดิมไว้ คือเป็นทรง จตุรมุขยอดเจดีย์ 5 ยอด ตั้งบนฐานแบบเท้าสิงห์สูงก่อทึบ มีบันไดทางขึ้นด้านหน้า ดังปรากฏ รายละเอียดในจดหมายเหตุเรื่อง การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลนั้นว่า “... หอระฆังทางทิศใต้สร้างไว้ตามเดิม แต่ระดับกระเบื้องถ้วยแปลกจากของเก่า กำแพงแก้วรูป กระเบื้องปรุเคลือบเหลือง มุมกำแพงย่อไม้สิบสอง เสาเม็ดกำแพงแก้วตั้งรูปวานรหินเขียว (มุมละ 1 รวม 12 ตัว) เสาบันไดปลายพลสิงห์ ตั้งรูปวานรหินเขียวคู่ 1 ที่เชิงพลสิงห์ก็ตั้งรูปวานร อีกคู่ 1 แล้วสร้างหอระฆังขึ้นใหม่อีกหอ 1 ทางลานด้านเหนือ แบบเดียวกับหลังใต้ ...”⁵

ข้อสังเกตประการสำคัญเกี่ยวกับศิลปกรรมของหอระฆังวัดพระเชตุพนฯ ปรากฏในงาน ศึกษาของ ศ.ดร.สันติ เล็กสุขุม ได้ทำการเปรียบเทียบความคล้ายคลึงทางรูปทรงหอระฆังกับ ชุ่มเสมามหาพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ภาพที่ 12) ที่เชื่อกันว่าจะเป็นแบบอย่างที่ยึดทอด มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา⁶ โดย ดร.สันติ ให้คำอธิบายเพิ่มเติมว่า สิ่งก่อสร้างที่มีหน้าที่ต่างกัน แต่มีรูปแบบรวมกัน ได้ปรากฏอยู่มากในศิลปะยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีการปรับปรุง รายละเอียดและสัดส่วนให้เหมาะสมกับตำแหน่งที่ตั้งและหน้าที่ใช้สอยของสิ่งปลูกสร้างนั้น⁷

1.2 หอระฆังวัดระฆังโฆสิตาราม (ภาพที่ 13)

วัดระฆังฯ เป็นวัดโบราณสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ทรง บูรณปฏิสังขรณ์ ระหว่างดำเนินการได้ขุดพบระฆังลูกหนึ่งจมดินอยู่ เนื่องจากมีเสียงไพเราะ

⁴ วชิร วัชรสินธุ์, วัดพระเชตุพน มัชฌิมประเทศอันวิเศษในชมพูทวีป (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ มติชน, 2548), 12-24.

⁵ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวพร, 2517. พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณณศิริ) เมษายน 2517), 32.

⁶ สันติ เล็กสุขุม, ข้อมูลกับมุมมอง : ศิลปะรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2548), 55-56.

⁷ เรื่องเดียวกัน, 115.

รัชกาลที่ 1 จึงทรงขอมไปไว้ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และมีรับสั่งให้หล่อพระสังโลหะพระราชทานคืนแก่วัดแห่งนี้รวม 5 ลูก ซึ่งยังคงแขวนอยู่ ณ หอระฆังทุกวันนี้⁸

หอระฆังตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส ไม่ไกลจากพระอุโบสถ มีลักษณะพิเศษคือ สร้างด้วยวัสดุผสมระหว่างเครื่องไม้และเครื่องก่อ ในแผนผังรูปกากบาทตั้งอยู่บนฐานสิงห์ ตัวหอเป็นอาคารทรงโถง มีพนักก่ออิฐถือปูนทึบ หลังคาเป็นทรงคฤห์แบบจตุรมุข มีชั้นลดด้านละ 2 ชั้น ทำพาไลกันสาดโดยรอบทั้ง 4 ด้าน มุงด้วยกระเบื้องเคลือบสี กรอบหน้าบันประดับช่อฟ้าใบระกาติดกระจก⁹ ลวดลายประดับหน้าบันทำเป็นลายก้านขดออกหัวเป็นรูปเทพนมซึ่งเป็นการปรับปรุงจากแบบอย่างแต่ครั้งกรุงเก่า (ภาพที่ 14)¹⁰ การที่หอระฆังเพียงหอเดียว แต่มีความจำเป็นต้องแขวนระฆังถึง 5 ลูกพร้อมกัน (मुखละ 1 ลูก ตรงกลางอีก 1 ลูก) ด้วยเหตุนี้จึงมีรูปทรงค่อนข้างเตี้ย ไม่สูงโปร่งตามหลักการออกแบบหอระฆังโดยทั่วไป ซึ่งหอระฆังในลักษณะนี้พบที่วัดระฆังฯ เพียงแห่งเดียว ถึงแม้ว่าในปัจจุบันหอระฆังแห่งนี้จะได้รับการบูรณะซ่อมแซมไปมากแล้วก็ตาม แต่นักวิชาการหลายท่านมีความเห็นสอดคล้องกันว่า รูปแบบยังคงสะท้อนเค้าโครงงานช่างสมัยรัชกาลแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์¹¹

ข้อสรุปรูปแบบหอระฆังสมัยรัชกาลที่ 1

ลักษณะเด่นของหอระฆังในสมัยนี้ คงเป็นการแสดงออกที่อิงกับรูปแบบไทยประเพณี อันมีลักษณะบางประการเช่นโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมและลวดลายประดับที่ได้รับสืบทอด

⁸ ในเอกสารบางแห่งระบุว่ารัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างหอระฆังเป็นทรงจตุรมุขถวายไว้ด้วย ฐานละเขียนใน กองโบราณคดี, **นำชมกรุงรัตนโกสินทร์** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525), 219. ; เนตรนภิศ นาควชิระ, ปิยนาด บุนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, **วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี**, 222.

⁹ เนตรนภิศ นาควชิระ, ปิยนาด บุนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, **วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี**, 222.

¹⁰ ระเบียบการประดับลายก้านขดที่หน้าบันสถาปัตยกรรมปรากฏมาแล้วแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาและได้รับความนิยมสืบทอดมาในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย ในส่วนรูปเทพนมประกอบลายนั้น เป็นเป็นรูปแบบที่ปรับปรุงสร้างสรรค์ใหม่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมจาก สันติ เล็กสุขุม, **ลวดลายปูนปั้นแบบอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ.2172-2310)** (กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2532), 52. ; สงวน รอดบุญ, **พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์**, 4.

¹¹ สงวน รอดบุญ, **พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์**, 45. ; เนตรนภิศ นาควชิระ, ปิยนาด บุนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, **วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี**, 222.

มาแต่ครั้งกรุงเก่าและนำมาปรับปรุงเพิ่มเติม คือถ้าเป็นเครื่องไม้มักมีรูปแบบเป็นเป็นหอสูงยกพื้น ลอยอยู่ระหว่างเสาสี่ต้น หลังคาทำเป็นทรงมณฑป ทรงคฤห์ หรือทรงจตุรมุข สำหรับหอรระซัง เครื่องก่อมักสร้างเป็นอาคารทรงจตุรมุขยอดเจดีย์หรืออาคารจตุรมุขหลังคาเป็นทรงคฤห์ประดับ หน้าบันด้วยลายก้านขดและรูปเทพนม เป็นต้น ชื่อน่าสังเกตประการหนึ่งคือลักษณะของศิลปะ ต่างประเทศที่เข้ามาปะปนอยู่ในรูปแบบของหอรระซังสมัยอยุธยาตอนปลายไม่ปรากฏในรัชกาลนี้ สาเหตุคงมีประเด็นเกี่ยวเนื่องกับสภาพการณ์ของสังคมในช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนแปลง ซึ่งขอวิเคราะห์ประเด็นดังกล่าวในบทต่อไป

2. หอรระซังสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3

หลังจากผ่านแผ่นดินต้นเข้าสู่รัชกาลสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อความนิยม ศิลปะจากต่างประเทศ ได้แก่ ศิลปะจีนและศิลปะตะวันตก เริ่มแพร่หลายในราวปลายรัชกาลของ พระองค์¹² โดยผ่านการติดต่อค้าขาย ส่งผลกระทบก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้าน ศิลปกรรมของไทยครั้งใหญ่ในสมัยต่อมา หอรระซังและอาคารพุทธสถานที่สร้างขึ้นในช่วงเวลา ต่อจากนี้จะแสดงออกถึงความนิยมทางศิลปะที่กว้างขวางออกไป โดย “... ใช้แบบอย่างฝรั่งและ จีนเข้ามาปะปนผสมให้แปลกออกไปกว่าแต่ก่อน...”¹³ จนเกิดเป็นรูปแบบพิเศษ ซึ่งช่างฝีมือ สร้างขึ้นเป็นเสนาสนะสำหรับพุทธสถานได้อย่างงดงาม

กล่าวถึงความสนพระทัยในศิลปะต่างประเทศโดยเฉพาะศิลปะจีนของพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ 3 ก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์) คงมีมาแล้วแต่ครั้งเป็นแม่กอง ควบคุมการปรับปรุงสวนขวาในเขตพระบรมมหาราชวังและเพิ่มทวีขึ้น เมื่อทรงปฏิสังขรณ์วัด ราชโอรสาราม โดยนำเอากระบวนแบบอย่างจีนมาใช้มาก จนเป็นที่ประจักษ์ในเวลาต่อมาว่า เมื่อทรงขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ลำดับที่สามแห่งราชวงศ์จักรีแล้ว อิทธิพลศิลปะจีนคือ กระแสความนิยมหลักแห่งงานสร้างสรรค์ศิลปกรรมในรัชสมัยของพระองค์

¹² หลักฐานที่สำคัญได้แก่ การปรับปรุงสวนในเขตพระราชวัง เพื่อใช้เป็นที่สำราญพระราชอิริยาบถ หรือที่รู้จักกันว่า “สวนขวา” ในปี พ.ศ.2361 ทรงโปรดฯให้พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นแม่กอง ควบคุมงาน การปรับปรุงดังกล่าวรวมถึงการสร้าง “แก่งแบบจีน” และ “ตึกอย่างฝรั่ง” ด้วย แต่ในปัจจุบันสวน นั้นถูกรื้อหมดแล้ว. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, พิมพ์ครั้งที่ 6 (พระนคร : บุญสงการพิมพ์, 2511), 201 และ 213-216.

¹³ เรื่องเดียวกัน, 205.

จากการศึกษาหอระฆังหลายแห่งในพระอารามที่สร้างในสมัยนี้ พบว่ามีรูปแบบหลักแตกต่างจากหอระฆังสมัยรัชกาลที่ 1 อย่างสิ้นเชิง กล่าวคือ เกือบทั้งหมดเป็นหอระฆังเครื่องก่อสูง 2-3 ชั้น ผนังหอบแต่ละชั้นก่อเป็นซุ้มโปร่งรูปหยักโค้งหรือรูปโค้งทั้งสี่ด้าน บางแห่งก็มีลายปูนปั้น คล้ายแบบฝรั่งประดับ และตกแต่งด้วยกระเบื้องปูลู่¹⁴ หลังคามักทำเป็นทรงจั่วมุงกระเบื้องหรือก่อปูนเป็นรูปกระโจมหรือที่เรียกว่ายอดเกี้ยวอย่างจีน¹⁵ ตัวอย่างที่สำคัญของหอระฆังในสมัยนี้ได้แก่ หอระฆังวัดอรุณราชวราราม หอระฆังวัดราชโอรสาราม หอระฆังวัดเทพธิดาราม เป็นต้น ในที่นี้ขอคัดเลือกเฉพาะหอระฆังตามพระอารามหลวงสำคัญที่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์ในปลายสมัยรัชกาลที่ 2 – รัชกาลที่ 3 และมีรูปแบบสอดคล้องกับรูปแบบหลักข้างต้นมาทำการศึกษาตามรายละเอียดดังนี้

2.1 หอระฆังวัดอรุณราชวราราม (ภาพที่ 15)

หอระฆังวัดอรุณราชวรารามมีสองหอ สร้างอยู่คู่กัน ปรากฏหลักฐานว่าเริ่มสร้างแต่ครั้งรัชกาลที่ 2¹⁶ และคงเสร็จสมบูรณ์ในคราวบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ในรัชกาลที่ 3¹⁷ โดยตั้งอยู่

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

¹⁴ กระเบื้องปูลู่เคลือบแบบจีนเป็นวัสดุประดับที่สำคัญอย่างหนึ่ง ช่วยเสริมให้งานสถาปัตยกรรมไทยมีลักษณะเป็นแบบจีนมากขึ้น กระเบื้องชนิดนี้แต่แรกเริ่มเป็นของที่สั่งเข้ามาจากจีน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ตั้งเตาผลิตกระเบื้องเคลือบขึ้นที่วัดสระเกศและได้จ้างช่างชาวจีนมาสอนวิธีการผลิต สันนิษฐานว่าคงมีการผลิตกระเบื้องปูลู่เคลือบขึ้นที่เตาแห่งนี้อยู่บ้างไม่มากนักน้อย กระเบื้องปูลู่ที่นิยมใช้กันโดยทั่วไปมีทั้งที่เป็นลายจีนและลายไทยที่แต่งไว้ด้วยฝีมือช่างจีน ลายที่พบมากได้แก่ ลายรูปสัตว์ลี้เกะ ลายดอกไม้มากมาย ลายแก้วชิงดวง แผลง ลายประจำยามแผลง กระเบื้องเหล่านี้มักใช้กรุตามผนังกระเบื้องและกำแพงแก้วของโบสถ์ วิหาร หอไตร รวมทั้งหอระฆังด้วย. ดูรายละเอียดเพิ่มเติมจาก ไชแสง ศุขะวัฒนะ, **วัดพุทธศาสนาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะจีนในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์**, ภาคที่ 1, 48.

¹⁵ ราชบัณฑิตยสถานได้นิยามความหมายของคำว่าเกี้ยว ในงานสถาปัตยกรรม ว่ามีสองความหมายหลักคือ 1. หมายถึงคานหามของจีน รูปสี่เหลี่ยม มีหลังคา มีม่านปิด และ 2.หมายถึงแบบทรงหลังคาอาคารประเภทเครื่องก่อ ทำลักษณะเป็นทรงจอมสูงขึ้นไปคล้ายหลังคากระโจมผ้า นัยว่าเลียนแบบมาจากกระโจมผ้าของจีน หลังคาทรงเกี้ยวนิยมทำกันสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ตัวอย่างของหลังคาทรงนี้นอกจากหอระฆังแล้ว ยังพบที่ซุ้มเสมา หลังคาซุ้มประตูวัดต่างๆ ที่สร้างขึ้นในรัชกาลดังกล่าว. **พจนานุกรมศัพท์ศิลปกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน หมวดอักษร ก**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2532), 96.

¹⁶ กรมศิลปากร, **ประวัติวัดอรุณราชวราราม** (พระนคร : กรมศิลปากร, 2511), 76.

ด้านหลังของพระวิหาร ใกล้เคียงกันเขตพุทธาวาส รูปแบบโดยรวม แสดงถึงความนิยมในศิลปะจีนอย่างยิ่ง หอระฆังเป็นอาคารก่ออิฐถือปูนสูงสามชั้น ส่วนฐานเป็นฐานบัวอย่างไทย บันไดทางเข้าอยู่ด้านหน้า ประดับโคนพนักบันไดด้วยรูปสิงห์โตจำหลักหินแบบจีน อันเป็นแบบที่พบโดยทั่วไปตามโบสถ์ วิหาร ที่สร้างสมัยรัชกาลที่ 3¹⁷ ผนังหอแต่ละชั้นก่อเป็นซุ้มรูปหยักโค้ง ทั้งสี่ด้าน คงปรับปรุงมาจากช่องเจาะหยักมุมของถะ (เจดีย์จีน) (ภาพที่ 16) และเกี่ยวประทีปหิน ตัวอาคารชั้นที่สองและสามมีระเบียงแคบๆสามารถเดินวนรอบได้ พนักระเบียงประดับด้วยกระเบื้องปูละเอียดสีเขียวเข้มและสีน้ำตาล ลายเขียนตามเสาคงได้รับการซ่อมแซมมาแล้วตามแบบของเดิม¹⁹ เขียนด้วยสีดำเป็นลวดลายในกรอบสี่เหลี่ยมคล้ายลายมงคลแปดทิศของจีน²⁰ ต่อลงมาเป็นลายเส้นทแยงมุมสลับกับรูปดอกไม้และผีเสื้อ²¹ ล้วนเป็นสัญลักษณ์อันมีความหมายเป็นมงคลของจีน ส่วนหลังคาเป็นทรงจั่วมุงกระเบื้อง หน้าบันประดับด้วยชิ้นส่วนกระเบื้องเคลือบหลากสี ประกอบเป็นภาพดอกไม้ ใบไม้อยู่ในพาน แทรกด้วยลายปูนปั้นเครือเถา องค์ประกอบของหลังคาทั้งหมดล้วนเป็นแบบจีน²²

2.2 หอระฆังวัดราชโอรสาราม (ภาพที่ 17 และ ภาพที่ 18)

คงสร้างในคราวปฏิสังขรณ์วัดแห่งนี้โดยกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ถึงแม้ว่ารูปแบบที่เห็นอยู่ในปัจจุบันจะได้รับการบูรณะเมื่อ พ.ศ.2455²³ แต่ก็คงรักษาแบบอย่างเดิมไว้ไม่มากนัก หอระฆังตั้งอยู่ใกล้ศาลาการเปรียญในเขตพุทธาวาส มีลักษณะเป็นหอสูงสองชั้นรูปหกเหลี่ยม

¹⁷ ตำนานวัดกุศลสถานต่างๆซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2530), 34.

¹⁸ ไขแสง ศุขะวัฒนะ, วัดพุทธศาสนาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะจีนในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิเจมส์ ทอมป์สัน, 2525), ภาคที่ 1, 18-19.

¹⁹ กรมศิลปากร, ประวัติวัดอรุณราชวราราม, 76.

²⁰ อรศิริ ปาณินท์, “รูปสัญลักษณ์แทนความหมายต่างๆในวัดจีน,” หน้าจั่ว 7, 2530 : 92.

²¹ รูปผีเสื้อ (บางครั้งก็อยู่คู่กับรูปดอกไม้) เป็นลายที่พบบ่อยในศิลปะจีน หมายถึง ฤดูร้อนและความผาสุกของการมีชีวิตคู่ อ้างจาก ญัณฐภักดิ์ จันทวิษ, เครื่องถ้วยจีนที่พบจากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537), 100.

²² อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “หอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์,” : 7.

²³ อภิเศก เทพคุณ, “การศึกษาศิลปกรรมในแบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2535), 100.

พื้นที่ชั้นล่างและชั้นที่สองมีระเบียงล้อมรอบ ประดับด้วยกระเบื้องปูลู บันไดทางขึ้นอยู่ทางทิศใต้ ทอดสู่ชั้นบนของตัวหอ หลังคาเป็นแบบจีน (จากภาพถ่ายเก่า หลังคาของเดิมก่อนบูรณะ แต่ปัจจุบันมุงด้วยกระเบื้อง ดูภาพที่ 19) มีเส้นฐานคาดเป็นแนวยาวลงมาทุกมุม ยอดบนสุด ทำเป็นรูปคล้ายหมอนน้ำหรือดอกบัว²⁴ ลักษณะเด่นของหอระฆังแห่งนี้คือการก่อซุ้มโค้ง เป็นรูปโค้งที่มีความนุ่มนวล ฐานของโค้งผายออกเล็กน้อย อันเป็นลักษณะของโค้งที่จะนิยมใช้ต่อไปในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 3²⁵

อนึ่ง ช่างชาวจีนรู้จักการก่อซุ้มประตู หน้าต่างเป็นรูปโค้ง มาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 และนิยมทำกันเรื่อยมา โดยได้รับแบบอย่างมาจากตะวันตกผ่านมาทางอินเดีย²⁶ และคงได้นำความรู้ดังกล่าวมาปรับใช้ในการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วย ในส่วนของ การทำรูปโค้งทรงสูง ฐานของโค้งผายออกเล็กน้อย คงมีปัจจัยเกี่ยวข้องกับการออกแบบ คือให้ เข้ากับรูปทรงของสถาปัตยกรรม ในที่นี้คือหอระฆัง ที่ส่วนฐานจะกว้างและชั้นบนจะแคบเล็กกว่า ทำให้ดูเป็นทรงสูงสอบขึ้นไป

บริเวณชั้นล่างของหอระฆังวัดราชโอรสาราม มีภาพวาดระบายสีในช่องวงรีภายใน ซุ้มโค้งเล่าเรื่องวรรณคดีจีน “ไซอิ๋ว” แต่จากการสำรวจของผู้เขียนเมื่อปี พ.ศ. 2546 พบว่าภาพ ดังกล่าวอยู่ในสภาพชำรุดมาก องค์ประกอบที่แสดงถึงแบบอย่างศิลปกรรมจีนเหล่านี้ชวนให้คิด ว่า แต่เดิมหอระฆังแห่งนี้ อาจสร้างขึ้นโดยช่างชาวจีน ดังที่พระยาไชยวิชิต (เผือก) ได้พรรณนาไว้ในเพลงยาวยอพระเกียรติสรรเสริญความงามของวัดราชโอรสารามว่า

“... บางหลังตั้งวงเป็นทรงเก้ง	จีนล้ำเพ่งพวกแซ่แต่จิว
วิชาช่างจ้าวทำเป็นแถวทิว	แจกตัวให้ตัวตั้งครวเลียง
หอรฆังทั้งที่วิหารราย	แยบคายมั่นคงทรงเฉลียง
ปูนผิวเต็มดีด้วยฝีมือเรียง	พระระเบียงยกอย่างมาช่างไทย ...” ²⁷

²⁴ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “หอรฆังสมัยรัตนโกสินทร์,” : 8.

²⁵ สมใจ นิ่มเล็ก, “ราชโอรสารามวัดประจำรัชกาลที่ 3,” ใน ศิลปสถาปัตยกรรมฉบับพิเศษ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526), 52.

²⁶ Liang, Ssu-ch'eng. A Pictorial History of Chinese Architecture (London : The Massachusetts Institute of Technology, 1984), 31-33 , 125-126.

²⁷ ตำนานวัดกุสุมาลย์ต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา, 31.

2.3 หอระฆังวัดเทพธิดารามและวัดราชนั้ดดาราม (ภาพที่ 20 และ ภาพที่ 21)

พระอารามที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงสร้างขึ้นใหม่มีเพียง 3 แห่ง ได้แก่ วัดเทพธิดาราม วัดราชนั้ดดาราม และวัดเฉลิมพระเกียรติ หอระฆังของพระอารามทั้งสาม มีลักษณะปลีกย่อยแตกต่างกันไป แต่ที่ควรนำมาพิจารณาก่อนคือ หอระฆังของวัดเทพธิดาราม และวัดราชนั้ดดาราม ซึ่งมีรูปแบบใกล้เคียงกันมาก

หอระฆังวัดเทพธิดาราม ตั้งอยู่ด้านหลังศาลาการเปรียญ ในเขตพุทธาวาส ติดกับถนนที่กั้นแบ่งเขตสังฆาวาส ส่วนของวัดราชนั้ดดาตั้งอยู่ทางทิศใต้ของพระอุโบสถ ตรงบริเวณพื้นที่ว่างระหว่างเขตพุทธาวาสและสังฆาวาส หอระฆังทั้งสองแห่งเป็นอาคารทรงสี่เหลี่ยมสองชั้น รูปทรงสูงสอบขึ้นไปเล็กน้อย ส่วนฐานเป็นฐานบัวลูกแก้ว มีบันไดทางขึ้นเตี้ยๆ นำเข้าสู่ตัวอาคารชั้นล่าง ประกอบด้วยซุ้มคูหาโค้งทั้งสี่ด้าน ก่อเป็นช่องโปร่งขนาดด้วยผนังก่อเป็นซุ้มรูปโค้ง ส่วนฐานของโค้งทั้งหมด ผายออกเล็กน้อย ภายในตัวอาคารมีบันไดสำหรับขึ้นไปชั้นบนซึ่งทำเป็นทรงสี่เหลี่ยมขนาดย่อมกว่าชั้นล่างใช้แขวนระฆัง โดยมีระเบียงแคบๆ ที่สามารถเดินวนรอบได้ ผนังกระเบียงประดับด้วยกระเบื้องปูลี่เขียว ผนังทั้งสี่ด้านก่อเป็นซุ้มโค้งโปร่ง หลังคาก่อเป็นทรงกรวยสี่เหลี่ยมคล้ายกระโจมซ้อนกัน 1-2 ชั้น เสาะเป็นร่องยาวเรียงต่อกันเป็นลอนเลียนแบบเครื่องกระเบื้อง ส่วนยอดทำเป็นรูปคล้ายดอกบัวหรือเครื่องถ้วยชาม ลักษณะของหลังคาแบบนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นแบบยอดเกี้ยวอย่างจีน

รูปแบบของหอระฆังวัดเทพธิดารามและวัดราชนั้ดดา สามารถพบได้ทั่วไปตามวัดที่สร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์สมัยรัชกาลที่ 3 เช่นวัดมหรณพาราม (ภาพที่ 22) และวัดสังข์กระจาย (ภาพที่ 23) เป็นต้น ความนิยมในการตกแต่งด้วยเสาประดับผนังตามมุมและผนังอาคารตลอดจนลวดลายปูนปั้น เป็นลายดอกไม้ ใบไม้อย่างเทศ (ใบอะแคนทัสหรือใบผักกาด) (ภาพที่ 24) หรือปูนปั้นรูปคล้ายแถบผ้าผ่านโค้งประกอบลายพันธุ์พฤกษา (ภาพที่ 25)

คงเป็นแบบอย่างของทางตะวันตกที่ได้ผสมกลมกลืนเข้าไปเป็นอย่างดีแล้ว²⁸ รูปแบบโดยรวมของ หอระฆังสามารถเทียบเคียงได้กับซุ้มเสมาและซุ้มประตูของวัดต่างๆ ที่อยู่ร่วมสมัยกัน (ภาพที่ 26 ภาพที่ 27 และภาพที่ 28) แสดงให้เห็นถึงความนิยมของหอระฆังแบบนี้ได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ยังมีรูปแบบพิเศษของหอระฆังทรงสี่เหลี่ยม ยอดเกี้ยวแบบจีน ดูตัวอย่างได้จาก หอระฆังวัดสุวรรณาราม (ภาพที่ 29) ก่ออิฐถือปูนทรงสี่เหลี่ยมสูงสามชั้น ผนังทุกด้าน ก่อเป็นซุ้มโปร่งรูปหยักริ้ว หลังคาเป็นทรงกรวยสี่เหลี่ยมยอดเกี้ยว สามารถนำไปเทียบรูปทรง โดยรวมกับเกี้ยวประทีปหินแบบจีน ที่ตั้งประดับอยู่หน้าศาลาการเปรียญวัดพระเชตุพนฯได้²⁹ (ภาพที่ 30)

2.4 หอระฆังวัดเฉลิมพระเกียรติ (ภาพที่ 31 และภาพที่ 32)

ตั้งอยู่บริเวณมุมกำแพงแก้วของพระอุโบสถคู่กับหอกลอง มีรูปทรงเช่นเดียวกัน คือเป็นอาคารก่ออิฐถือปูนทรงแท่งสี่เหลี่ยมสูงสองชั้น ส่วนฐานยกพื้นสูงมีบันไดทางขึ้นสู่ชั้นที่สอง ภายในมีบันไดเล็กๆทอดสู่ชั้นที่สามซึ่งใช้แขวนระฆัง ผนังก่อเป็นซุ้มโค้งทั้งสี่ด้าน มีเสาประดับผนังอยู่ตามมุมทั้งสี่ ระหว่างชั้นที่สองและสามตกแต่งด้วยลายปูนปั้นรูปดอกไม้ ใบไม้ แบบเทศ หลังคาของเดิมก่อนการบูรณะในปี พ.ศ.2535³⁰ มุงด้วยกระเบื้องเคลือบสีเทา มุงกระเบื้องราง เป็นทรงโค้งแหลมรวบเข้าหากันตรงกลางคล้ายยอดกระโจมหรือยอดเกี้ยว อย่างจีน

²⁸ ประเด็นเกี่ยวกับลายปูนปั้นโดยเฉพาะที่ตกแต่งหอระฆังวัดราชินีดาบราม ศ.ดร.สันติ เล็กสุขุม ได้ตั้งข้อสังเกตว่า อาจเป็นงานบูรณะฝีมือช่างสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ปรับปรุงบางส่วนจากแบบเดิม ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สันติ เล็กสุขุม, **ข้อมูลกับมุมมอง : ศิลปะรัตนโกสินทร์**, 168. สำหรับลายปูนปั้นรูปแถบผ้ามา่านโค้งประกอบลายพันธุ์พฤกษาที่ตกแต่งหอระฆังหลายแห่งเป็นลวดลายที่นิยมใช้ในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยปรากฏในงานศิลปกรรมประเภทอื่นที่สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในช่วงเวลานั้น เช่น ในงานจิตรกรรมฝาผนัง เป็นต้น รายละเอียดโปรดดูใน อชิรัชญ์ ไชยพจน์พานิช, “อิทธิพลศิลปะจีนในงานจิตรกรรมแบบนอกอย่างสมัยรัชกาลที่ 3.” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547), 31-34.

²⁹ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “หอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์,” : 9.

³⁰ ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นปูนสลักระเบื้องรูปทรงผิดจากแบบเดิม. กรมศิลปากร, **วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร** (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2535), 60.

2.5 หอระฆังวัดสุทัศนเทพวราราม (ภาพที่ 33)

อีกตัวอย่างหนึ่งของหอระฆังสมัยรัชกาลที่ 3 คือ หอระฆังวัดสุทัศนเทพวราราม³¹ ตั้งอยู่ในเขตสังฆาวาส ใกล้กับศาลาการเปรียญ เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนทรงแปดเหลี่ยม บันไดทางขึ้นเพื่อไปเคาะระฆังสร้างอยู่ภายใน ส่วนฐานตั้งแต่พื้นดินขึ้นไปทำเป็นหน้ากระดานบัวคว่ำท่อนที่สองเป็นหน้ากระดานบัวหงาย ผนังคูหาเจาะเป็นช่องรูปหยักโค้ง ตกแต่งด้วยลายปูนปั้นรูปดอกไม้ ใบไม้ แต่ละเหลี่ยมของตัวอาคารประดับด้วยแนวเสาแบบเรียบๆ หลังคาทรงแปดเหลี่ยมทรงแหลมคล้ายยอดกระโสมแบบจีน³² คงปรับปรุงมาจากหลังคายอดเกี้ยวแบบเดียวกับวัดเทพธิดาราม เพื่อให้เหมาะสมกับรูปทรงแปดเหลี่ยมของตัวอาคาร

ข้อสรุปรูปแบบหอระฆังสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3

จากการสำรวจและศึกษาแบบอย่างของหอระฆังที่สร้างขึ้นในพระอารามสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ดังรายละเอียดที่กล่าวมาแล้วข้างต้น พบว่าแต่ละแห่งมีรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันไป แต่ก็พอจะจัดเป็นกลุ่มตามรูปทรงของอาคาร ได้ดังต่อไปนี้³³

1) หอระฆังทรงสี่เหลี่ยมสามชั้น รูปทรงสูงสอบขึ้นไป มีระเบียงแคบบนชั้นที่สองและสาม หลังคาทรงจั่ว เป็นแบบที่สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างราวปลายรัชกาลที่ 2 ต่อต้นรัชกาลที่ 3 และเท่าที่ทำการสำรวจพบเฉพาะที่วัดอรุณราชวราราม

³¹ ในหนังสือประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม กล่าวถึงความเป็นมาของหอระฆังแห่งนี้ว่า “... หอระฆังนี้ เดิมคงจะสร้างเพื่อใช้แขวนระฆังฝรั่งที่ทำพิธีเทหล่อ เมื่อ พ.ศ.2387 แต่ระฆังใบนั้นไม่ทราบว่ายู่ที่ใดสืบไม่ได้ ความ คงมีแต่ระฆังฝีมือใหม่แขวนอยู่...” พระครูวิจิตรการโกศล, **ประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม** (กรุงเทพฯ : ศิวพรการพิมพ์, 2516), 100.

³² เนตรนภิศ นาคขิระ, ปิยนาด บุนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, **วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี**, 222.

³³ นอกเหนือจากรูปแบบหลักของหอระฆังสมัยปลายรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ดังรายละเอียดที่กล่าวแล้วนี้ ยังปรากฏรูปแบบปลีกย่อยอื่นอีก ซึ่งส่วนใหญ่มีโครงสร้างตั้งแต่ส่วนฐานจนถึงตัวอาคารคล้ายคลึงกับรูปแบบหอระฆังที่นิยมสร้างในสมัยนี้ เพียงแตกต่างกันแค่ทรงหลังคาหรือเครื่องยอดเท่านั้น ตัวอย่างเช่น หอระฆังวัดบูรณศิริมาตยารามที่มีทรงหลังคาอันปรับปรุงมาจากกังฉิน หรือหอระฆังวัดโมฬีโลกยารามที่มีระเบียงการสร้างคล้ายคลึงกับแบบที่ 2) หากแต่เครื่องยอดทำเป็นทรงเจดีย์เหลี่ยมย่อมุม หรือบางแห่งก็ทำเครื่องยอดเป็นทรงปราสาทก็มี แต่รูปแบบปลีกย่อยเหล่านี้พบน้อยมาก ส่วนใหญ่ไม่ปรากฏหลักฐานการสร้างหรือบูรณะและจากการสำรวจของผู้วิจัยในปี พ.ศ.2546 พบว่าล้วนผ่านการบูรณะมาแล้วทั้งสิ้น.

2) หอระฆังทรงสี่เหลี่ยมสองชั้น รูปทรงสูงสอบขึ้นไปเล็กน้อย มีระเบียงแคบอยู่ชั้นบน สามารถเดินวนรอบได้ หลังคาเป็นทรงกรวยสี่เหลี่ยมคล้ายกระโจมหรือยอดเกี้ยวแบบจีน เช่น หอระฆังวัดเทพธิดารามและวัดราชนัสดาราม เป็นต้น รูปแบบนี้คงเป็นแบบที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 เพราะพบมากที่สุดและมีรูปแบบสามารถเทียบเคียงได้กับองค์ประกอบปลีกย่อยอื่นๆ ในพระอาราม เช่น ชุ่มเสมาและชุ่มประตูประอาาราม ของวัดที่อยู่ร่วมสมัยเดียวกันนี้

3) หอระฆังทรงสี่เหลี่ยมสูงสามชั้น หลังคายอดเกี้ยวอย่างจีน รูปแบบคงปรับปรุงมาจากแบบที่ 2) โดยการตัดส่วนที่เป็นระเบียงแคบออกและเพิ่มขึ้นให้มีความสูงเพิ่มขึ้น ลักษณะโดยรวมเทียบได้กับเกี้ยวประทีปหินที่ใช้ตกแต่งบริเวณพระอาราม ตัวอย่างของหอระฆังแบบนี้ เช่น หอระฆังวัดสุวรรณาราม

4) หอระฆังทรงหลายเหลี่ยมสูงสองชั้น เช่น หอระฆังหกเหลี่ยมที่วัดราชโอรสาราม และแบบแปดเหลี่ยมที่วัดสุทัศน์เทพวราราม ทรงหลังคาแสดงถึงอิทธิพลศิลปะจีน

5) หอระฆังทรงแท่งสี่เหลี่ยมสูงสองถึงสามชั้น ไม่มีระเบียง หลังคามีทั้งทรงที่ปรับปรุงมาจากเก๋งจีนและทรงคล้ายกระโจมหรือเกี้ยวแบบจีน เช่น หอระฆังวัดเฉลิมพระเกียรติ

3. หอระฆังสมัยรัชกาลที่ 4

จากการศึกษารูปแบบของหอระฆังหลายแห่งในพระอารามที่สร้างในช่วงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงครองราชย์ พบว่าความนิยมสร้างหอระฆังที่แสดงถึงอิทธิพลศิลปะจากต่างประเทศในสมัยปลายรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ยังคงได้รับการสืบทอดต่อมา โดยปรับปรุงรูปทรงให้มีความแปลกใหม่ยิ่งขึ้น เช่น หอระฆังวัดโสมนัสวิหารที่เป็นทรงกระบอกกลม หลังคาโค้งรูปกระโจมหรือยอดเกี้ยวแบบจีน หนึ่งในสมัยเดียวกันนี้แบบอย่างไทยประเพณีได้หวนกลับมาได้รับความนิยมอีกครั้งดังเห็นได้จากหอระฆังทรงบุษบกเช่นที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามที่พระองค์ทรงรับสั่งให้สร้างขึ้น นอกจากนี้ยังปรากฏหอระฆังที่แสดงถึงความคิดสร้างสรรค์ใหม่ โดยแฝงสัญลักษณ์อันมีความหมายทางการเมืองคือเป็นการยกย่องเชิดชูพระมหากษัตริย์ผู้สร้างถาวรวัตถุแห่งนั้นๆ เช่น หอระฆังจตุรมุขยอด “ทรงมงกุฎ” ของวัดราชประดิษฐ์ฯ ที่ดัดแปลงมาจากตราพระราชลัญจกรประจำรัชกาล เป็นต้น ตัวอย่างสำคัญของหอระฆังสมัยรัชกาลที่ 4 มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

3.1 หอระฆังวัดโสมนัสวิหาร (ภาพที่ 34)

หอระฆังวัดโสมนัสวิหารตั้งอยู่ชิดกำแพงเขตพุทธาวาสด้านซ้าย ตรงกันข้ามเป็นหอกลอง ซึ่งมีรูปพรรณสัณฐานเช่นเดียวกัน จากการตรวจสอบยังไม่พบเอกสารระบุระยะเวลาการสร้างที่แน่ชัด ทว่าพบหลักฐานสำคัญในจิตรกรรมฝาผนังในพระวิหาร ซึ่งน่าจะเป็นของเดิม³⁴ เขียนจำลองภาพของพระอารามด้วยเทคนิคแบบตะวันตก ซึ่งเป็นที่นิยมในสมัยนั้น (ภาพที่ 35) โดยวาดเก็บรายละเอียดของสิ่งต่างๆ ไว้อย่างครบถ้วน รวมทั้งภาพหอระฆัง (ภาพที่ 36) และหอกลอง ซึ่งมีลักษณะตามที่เราเห็นในปัจจุบันด้วย

รูปแบบของหอระฆังวัดโสมนัสวิหาร เป็นแบบที่พัฒนาต่อมาจากหอระฆังวัดสุทัศน์³⁵ สร้างเป็นทรงกระบอกกลม ยกพื้นสูง มีบันได ทางขึ้นด้านหน้า ทางเข้าเจาะเป็นซุ้มโค้ง ช่องหน้าต่างด้านข้างทำเป็นทรงกลมรูปไข่ หลังคาเป็นยอดกระโจมหรือยอดเกี้ยวอย่างจีน มุงด้วยกระเบื้องรางมีเส้นปูนคาด ยอดบนสุดทำเป็นรูปน้ำเต้าประกอบลายแบบจีน รูปทรงสามารถนำไปเทียบเคียงกับซุ้มมหาเสมาชั้นนอกของวัดเดียวกัน³⁶ (ภาพที่ 37)

3.2 หอระฆังวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม (ภาพที่ 38)

ตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส บล็อกสร้างเป็นอาคารสองชั้น ในแผนผังรูปสี่เหลี่ยมย่อมุม ชั้นล่างก่อปูนเรียบ ส่วนฐานเป็นฐานบัว ตกแต่งตามมุมอาคารด้วยเสาอิง ผนังแต่ละด้านเจาะเป็นช่องโค้งครึ่งวงกลม มีบันไดทางขึ้นอยู่ด้านใน ลักษณะโดยรวมแสดงถึงอิทธิพลของศิลปะต่างประเทศ ที่นิยมสร้างกันมาก่อนหน้านี้

ชั้นบนสร้างเป็นทรงมณฑปจัตุรมุขทรงโปร่งโล่งย่อมุมสิบสอง รูปแบบคล้ายกับหอระฆังวัดพระเชตุพนฯ แต่มีเครื่องยอดต่างกัน ณ ที่นี้เป็นแบบที่ดัดแปลงมาจากทรงของพระมหาเมฆกฏ ประดับพระเศียร ประกอบด้วยชั้น "เกี้ยว" คือบัวลูกแก้วสามชั้นตั้งซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไป คั่นด้วยบัวเชิงบาตร ยอดปลายยอดเป็นปลีและลูกแก้ว มีการทำรูปเทพนมประดับตามมุมทั้งสี่ ตกแต่งด้วยกระเบื้องเคลือบและกระจกสีอย่างงดงาม

³⁴ สมคิด จิระทัศนกุล, รูปแบบพระอุโบสถและพระวิหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2547), 51-52.

³⁵ เนตรนภิส นาควชิระ, ปิยนาด บุนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี, 222.

³⁶ สมคิด จิระทัศนกุล, รูปแบบพระอุโบสถและพระวิหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 111.

การนำสัญลักษณ์รูปมหายานุมงกุฎมาใช้ประกอบในการออกแบบอาคาร สันนิษฐานว่า เริ่มต้นสร้างมาแต่ครั้งรัชกาลที่ 3³⁷ แต่มาได้รับความนิยมแพร่หลายในรัชกาลที่ 4 สังเกตจากการ ดัดแปลงสัญลักษณ์ดังกล่าวใช้เป็นเครื่องตกแต่งอาคารที่รัชกาลที่ 4 ทรงสร้างหรือ บูรณปฏิสังขรณ์ ดูได้จากลวดลายมหายานุมงกุฎประดับหน้าบันพระอุโบสถ หรือ ชุ่มประตู่ หน้าต่าง ทรงมงกุฎ เป็นต้น³⁸ สำหรับเหตุผลน่าจะมาจากการสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์แทน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ตามพระนามเดิมว่า “เจ้าฟ้ามงกุฎ” นอกจากนี้สัญลักษณ์ มหายานุมงกุฎยังใช้เป็นตรงพระราชลัญจกรประจำรัชกาลด้วย จึงไม่น่าประหลาดใจว่าเหตุใดรูปทรง สัญลักษณ์นี้จึงเป็นที่นิยมในรัชกาลของพระองค์³⁹

3.3 หอระฆังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ภาพที่ 39)

หอระฆังตั้งอยู่ทางทิศใต้ของพระอุโบสถ รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯให้สร้างขึ้น แต่ไม่ปรากฏว่ามีรูปลักษณะอย่างไร ต่อมารัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯให้สร้างขึ้นใหม่ทั้งหลังแต่ยังไม่แล้วเสร็จ ได้เสด็จสวรรคตเสียก่อน รัชกาลที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเป็นแม่กองดำเนินการสร้างต่อ ในรัชกาลที่ 7 ได้มีการซ่อมแซม เฉพาะส่วนซุ้มพร้อมลงรักปิดทองและประดับกระจกสีส่วนยอดใหม่⁴⁰ หอระฆังนี้สร้างเป็นทรงบุษบกโถง ในแผนผังรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้ยี่สิบสี่ มีประตูทางเข้า สี่ด้านประดับเป็นชุ่มทรงบันแถลงลดชั้น มีบันไดทางขึ้นอยู่ภายในเวียนขึ้นไปจนถึงพื้นหอระฆัง ชั้นบน ตกแต่งด้วยกระจกสีและเครื่องกระเบื้องเคลือบสีทั้งองค์ ตัวหอที่ใช้แขวนระฆังตั้งบนชุดฐานสิงห์สองฐาน ย่อมุมไม้สิบสองโดยมีชั้นเชิงบาตรคั่น (ภาพที่ 40) ซึ่ง ศ.ดร.สันติ เล็กสุขุม ได้ตั้งข้อสังเกตว่า มีลักษณะแปลกไปจากแบบแผนของสิ่งปลูกสร้างแต่เดิม ตัวอย่างเช่น พระเจดีย์สมัยปลายอยุธยาจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ นิยมทำเป็นฐานสิงห์ซ้อนลดหลั่นสามฐาน

³⁷ สันติ เล็กสุขุม, ข้อมูลกับมุมมอง : ศิลปะรัตนโกสินทร์, 115-116. ; สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์, 11.

³⁸ สมคิด จิระทัศนกุล, คติ สัญลักษณ์ และความหมายของชุ่มประตู่ หน้าต่างไทย, 310-312.

³⁹ ชาตรี ประกิตนันทการ, การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2547), 98-102. ; สมคิด จิระทัศนกุล, รูปแบบพระอุโบสถและพระวิหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 149.

⁴⁰ ราชบัณฑิตยสถาน, ศิลปกรรมไทย : พระพุทธปฏิมา พระบรมมหาราชวัง วัด เรือนไทย ภาคกลาง (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, 2536), 68.

ในประเด็นนี้ ศ.ดร.สันติ ได้วินิจฉัยว่าระเบียบที่เปลี่ยนไปนี้คงเป็นเจตนารมณ์ของช่างในการสร้างสรรค์ใหม่ให้เกิดความเหมาะสมลงตัว⁴¹ โดยพิจารณาจากรูปทรงและสัดส่วนที่สูงโปร่ง อันเป็นปกติของหลักการออกแบบหอระฆัง

ข้อสรุปรูปแบบหอระฆังสมัยรัชกาลที่ 4

จากผลการศึกษาข้างต้นสามารถจำแนกรูปแบบหลักของหอระฆังสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ 3 แบบดังนี้

1) หอระฆังทรงกระบอกกลมยอดกระโจมหรือยอดเกี้ยวอย่างจีน ดูตัวอย่างจากที่วัดโสมนัสวิหาร เป็นรูปแบบที่สืบทอดและปรับปรุงจากหอระฆังที่แสดงอิทธิพลศิลปะต่างประเทศ อันเป็นที่นิยมในรัชกาลที่ 3 และอาจเป็นพัฒนาการขั้นสุดท้ายของหอระฆังในลักษณะนี้ เพราะนับจากนี้ไปการสร้างหอระฆังที่มีรูปแบบของศิลปะไทยประเพณีจะเข้ามาได้รับความนิยมแทนที่

2) หอระฆังทรงจตุรมุขยอดมงกุฎ เช่นที่วัดราชประดิษฐ์ เป็นการแสวงหาความแปลกใหม่จากรูปแบบไทยประเพณี การใช้เครื่องยอดทรงมงกุฎนอกจากเพื่อความสวยงามแล้วยังมีความหมายเชิงสัญลักษณ์อื่นเกี่ยวข้องกับพระเจ้าแผ่นดินผู้อุปการะปฏิสังขรณ์พระอารามด้วย ซึ่งรูปแบบและความหมายทางศิลปะซึ่งซ่อนนัยยะทางการเมืองนี้ จะเป็นแนวทางให้แก่การออกแบบสร้างหอระฆังในรัชกาลต่อมา

3) หอระฆังทรงบุษบก ลักษณะแบบจารีตได้รับการปรับปรุงระเบียบการประดับบางประการให้เหมาะสมกับรสนิยมแห่งยุคสมัย เช่น การปรับเปลี่ยนจำนวนของชุดฐานสิงห์ หอระฆังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น

4. หอระฆังสมัยรัชกาลที่ 5

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ทรงเปิดประเทศรับอารยธรรมตะวันตกอย่างเต็มที่ เหตุผลเพื่อพัฒนาชาติให้มีความเจริญทัดเทียมอารยประเทศ ในกรณีนี้ได้ว่าจ้างช่างชาวตะวันตกเข้ามาช่วยออกแบบก่อสร้างถาวรวัตถุในพระนครเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตามอีกด้านหนึ่งพระองค์ยังทรงใฝ่พระทัยในการทำนุบำรุงพุทธศาสนา โดยโปรดเกล้าฯให้สร้างพระอารามไว้หลายแห่ง

⁴¹ สันติ เล็กสุขุม, ข้อมูลกับมุมมอง : ศิลปะรัตนโกสินทร์, 74-75.

จากการศึกษาเฉพาะการสร้างหอระฆังในสมัยนี้มีการสืบทอดแนวคิดการสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์อันเกี่ยวข้องกับพระเจ้าแผ่นดินรวมถึงพระราชวงศ์ชั้นสูงผู้อุปการะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุแห่งนั้น เช่นหอระฆังทรงจตุรมุขส่วนยอดเป็นทรงจุลมงกุฏหรือพระเกี้ยวอันเป็นตราพระราชลัญจกรประจำรัชกาล หรือหอระฆังทรงคฤห์ที่ประดับตกแต่งด้วยสัญลักษณ์อันแฝงความหมายยกย่อง กรมพระราชวังบวรสถานมงคลและพระบวรราชวงศ์ เป็นต้น หอระฆังอันโดดเด่นเป็นดังตัวแทนของยุคสมัย ได้แก่

4.1 หอระฆังวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม (ภาพที่ 41)

ตั้งอยู่ในเขตวังสวามวาส เป็นอาคารสองชั้น ชั้นล่างก่ออิฐถือปูน ชั้นบนทำเป็นซุ้มบันแถลง โปรงโค้งทั้งสี่ด้านย่อมุมไม้สิบสอง ประดับด้วยเครื่องกระเบื้องลายเบญจรงค์ เหนือขึ้นไปบริเวณมุมของซุ้มทั้งสี่ด้าน ตกแต่งด้วยรูปช้างเอราวัณพาหนะทรงของพระอินทร์ รองรับเครื่องยอดทรง “จุลมงกุฏ” หรือ “พระเกี้ยว” อันเป็นรูปแบบพิเศษเฉพาะที่สร้างสมัยรัชกาลที่ 5⁴² ซึ่งดัดแปลงมาจากเครื่องสูงประดับทรงผมและตราพระราชลัญจกรประจำรัชกาล ลักษณะโดยรวมเมื่อเทียบกับ “ทรงมงกุฏ” ที่สร้างในรัชกาลก่อนจะดูเตี้ยกว่า ด้วยประกอบจากชั้นเกี้ยวเพียงสองชั้นตกแต่งด้วยลายกระจุย คั่นด้วยบัวเชิงบาตร ต่อขึ้นไปจึงเป็นบัวกลุ่ม ปลีและเม็ดน้ำค้างตามลำดับ

การประดับรูปช้างเอราวัณรองรับเครื่องยอดทรงจุลมงกุฏนอกจากจะเป็นการสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ในทางยกย่องเชิดชูสถานภาพขององค์พระมหากษัตริย์ตามคติความเชื่อเดิมแล้ว ยังเป็นการประกาศว่าพระองค์เป็นผู้สร้างหรือปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุนี้ด้วย ซึ่งการออกแบบสถาปัตยกรรมอันแฝงความหมายเช่นนี้ เป็นรูปแบบและแนวคิดที่สืบเนื่องมาแต่ครั้งรัชกาลที่ 4

4.2 หอระฆังวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม (ภาพที่ 42)

ตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส มีบันทึกประวัติการสร้างโดยละเอียดดังนี้ “... เมื่อสร้างหอรฆังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริว่า ระฆังใบหนึ่งอยู่ที่วัดบวรสถานสุทธาวาสในพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นระฆังที่มีเสียงไพเราะนัก ควรนำมาใช้ที่วัดเบญจมบพิตร และหอนั้น ควรจะใช้ทุนทรัพย์ของพระราชวงศ์ผู้นับเนื่องในพระราชวังบวรที่ได้ทูลเกล้าฯ

⁴² เนตรนภิศ นาควชิระ, ปิยนาง บุนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี, 221. ; สมคิด จิระทัศนกุล, วัด : พุทธศาสนสถาปัตยกรรมไทย, 126.

ถวายช่วยในการสถาปนาพระอารามนี้ มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธาสวรรค์ พระองค์เจ้าประโลมโลก พระองค์เจ้าโคกสร้าง เป็นต้น เพื่อให้เป็นส่วนกุศล และเป็นเกียรติแก่ ฝ่ายพระราชวังบวรสืบไป ...”⁴³ เนื่องจากสร้างโดยใช้ทุนทรัพย์ส่วนของพระราชวงศ์ ในพระราชวังบวร รัชกาลที่ 5 จึงโปรดฯ พระราชทานนามว่า “หอรพะวังบวรวิชัย”⁴⁴

รูปแบบหอรพะวังเป็นหอสูงสองชั้น หลังคาทรงคฤห์ ชั้นล่างก่อเป็นทรงสี่เหลี่ยมสูงประดับ หินอ่อน ส่วนฐานเป็นฐานเท้าสิงห์ ตามมุมทั้งสี่ทำเป็นเสาอิงประดับ มีการเจาะช่องคูหา รูปโค้งแหลมกลีบบัวซึ่งเป็นแบบที่ได้รับความนิยมในสมัยปลายอยุธยา นำกลับมาใช้ใหม่ บริเวณ ฐานด้านทิศเหนือมีจารึกประวัติการสร้างบนแผ่นหินอ่อน เนื้อขึ้นเป็นซุ้มประดับตราพระราช ลัญจกรพระจุลจอมเกล้าหรือปิ่นประดิษฐานบนพานแว่นฟ้า ตามพระนามเดิมเมื่อครั้งดำรงพระยศ พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬามณีฯในรัชกาลที่ 4 (ภาพที่ 43) ชั้นบนก่อเป็นฐานสิงห์ มีกระຈัง ปฏิฐานประดับโดยรอบ ตัวหอที่ใช้แขวนระฆังตั้งเสาสี่ต้นรับหลังคาทรงคฤห์ มีการลดชั้น ทั้งส่วนหน้าและหลังสองชั้น ทำพาไล บังสาดโดยรอบ ชายพาไล ติดคันทวยรับตรงมุมทั้งสี่ กรอบหน้าบันประดับซ้อฟ้าใบระกาหางหงส์ และประดับด้วยกระจกลี สำหรับหน้าบันด้านหนึ่ง สลักภาพพระราชลัญจกรแห่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นรูปพระลักษมณ์ทรงหนุมาน ประกอบลายก้านขด (ภาพที่ 44) หน้าบันอีกด้านหนึ่งสลักตราพระราชลัญจกรเมื่อครั้งสมเด็จพระ ปิ่นเกล้าฯ ทรงดำรงตำแหน่งผู้บังคับการกรมทหารปืนใหญ่ เป็นรูปพระนารายณ์ทรงปืน (ภาพที่ 45)

ข้อสรุปรูปแบบหอรพะวังสมัยรัชกาลที่ 5

การสร้างหอรพะวังที่มีอิทธิพลของศิลปะจากต่างประเทศแบบพระราชนิยมในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ที่นิยมทำสืบต่อกันมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แทบไม่ได้รับความนิยมในรัชกาลนี้ ตรงกันข้ามกับรูปแบบไทยประเพณีซึ่งได้กลายเป็นกระแ สนิยมหลัก ในประเด็นของแนวความคิดการออกแบบโดยนำสัญลักษณ์แทนองค์พระมหากษัตริย์ หรือพระราชวงศ์ชั้นสูง เช่น ตราพระราชลัญจกรประจำพระองค์ มาดัดแปลงสร้างเป็น องค์ประกอบสถาปัตยกรรมหรือใช้เป็นลวดลายประดับตกแต่งเพื่อเป็นการเทิดพระเกียรติ เช่น หอรพะวังจุฑามณีหลังคายอดจุลมงกุฎหรือพระเกี้ยว ยังคงได้รับการสืบทอดต่อมา โดยมีการ

⁴³ เนตรนภิศ นาควชิระ, ปิยนารถ บุนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี, 221.

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, 221.

เพิ่มเติมรายละเอียดและขยายความรวมไปถึงพระราชวงศ์ชั้นสูง เช่น กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ดังที่ปรากฏ ณ หอระฆังบวรวงค์ เป็นต้น

5. หอระฆังสมัยรัชกาลที่ 6 ถึงปัจจุบัน

ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา การสร้างวัดอันเป็นประเพณีปฏิบัติของกษัตริย์และชนชั้นปกครองไทย เปลี่ยนไปเป็นการสร้างอาคารสาธารณะ ได้แก่ โรงเรียน หรือสถานที่ราชการ โดยอาคารเหล่านี้ล้วนสร้างตามแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก ซึ่งได้กลายเป็นรูปแบบสากลนิยม การสร้างวัดเพื่อเป็นศูนย์กลางชุมชนและศูนย์รวมศรัทธาของประชาชน ได้ลดความสำคัญลง

กล่าวเฉพาะอาคารประเภทหอระฆังในพระอารามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 จนถึง พ.ศ.2525 ส่วนใหญ่เป็นงานบูรณะของเดิมให้ยังคงสภาพไว้เท่านั้น ในส่วนหอระฆังที่สร้างขึ้นใหม่ “... มักมีรูปแบบที่ไม่วิจิตรบรรจงเท่าใดนัก ...”⁴⁵ นอกจากนี้ยังมีแนวโน้มไปในทางเดียวกับสถานการณ์ของสถาปัตยกรรมแบบจารีตที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้ คือ ถ้าไม่ย้อนกลับไปจำลองแบบอย่างโบราณ ก็เอาอย่างที่ชอบโดยเลือกสรรบางองค์ประกอบ มาปรับแต่งสร้างให้ถูกใจผู้อุปถัมภ์⁴⁶ ซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นเอกชน ที่เข้ามารับช่วงต่อสนับสนุนการสร้างสรรค์ศิลปกรรมแทนที่สถาบันพระมหากษัตริย์ซึ่งนับวันจะยิ่งลดบทบาทลงไปโดยลำดับ

อย่างไรก็ตามได้มีความพยายามในการสร้างสรรค์หอระฆังแบบใหม่โดยใช้วัสดุทันสมัย คือ คอนกรีต (เสริมด้วยโครงเหล็ก) ซึ่งมีคุณสมบัติแตกต่างจากวัสดุที่เคยนำมาใช้สร้างหอระฆัง โดยนำมาประยุกต์ให้เข้ากับแบบอย่างไทยประเพณี ข้อดีของเครื่องคอนกรีตคือมีความแข็งแรงทนทาน ข้อด้อยคือไม่สามารถปั้นแต่งลวดลายประดับให้ประณีตอ่อนช้อยตามแบบจารีตเดิม จากคุณสมบัติดังกล่าวยังผลให้ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของหอระฆังแบบนี้มีลักษณะพิเศษสำหรับตัวอย่างหอระฆังที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้ ขอคัดเลือกมาเป็นกรณีศึกษาเพียงหนึ่งตัวอย่าง ดังนี้

⁴⁵ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “หอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์,” ศิลปากร 37 , 3 (พฤษภาคม – มิถุนายน 2537) :

9.

⁴⁶ สันติ เล็กสุขุม, ข้อมูลกับมุมมอง : ศิลปะรัตนโกสินทร์, 14.

5.1 หอระฆังวัดยานนาวา (ภาพที่ 46)

ได้รับการสร้างขึ้นใหม่ในปี พ.ศ.2477 ตั้งอยู่บริเวณเขตพุทธาวาส เป็นผลงานออกแบบโดย พระพรหมพิจิตร⁴⁷ แนวความคิดในการออกแบบคือ การผสมผสานรูปแบบจารีตและแนวคิดสถาปัตยกรรมสากลสมัยใหม่ (Modernism Architecture)⁴⁸ ซึ่งพระพรหมพิจิตรได้เลือกรับและนำมาปรับใช้กับงานของท่าน สร้างสรรค์จนกลายเป็นแนวทางใหม่คือ “แบบไทยประเพณีเชิงประยุกต์”⁴⁹ ที่เน้นความเรียบง่ายของรูปทรงและลดทอนรายละเอียดเครื่องประดับตกแต่งที่ดูฟุ่มเฟือย แต่ยังรักษาระเบียบแบบแผนประเพณีบางส่วนเอาไว้⁵⁰ ผลที่ได้คือลักษณะที่ดูหนักแน่นแข็งแรงแต่สง่างาม แฝงไว้ด้วยจิตวิญญาณแห่งความเป็นไทย ดังที่ปรากฏ ณ หอระฆังวัดยานนาวาแห่งนี้

รูปแบบของหอระฆังตั้งอยู่ในผังรูปสี่เหลี่ยม มีสองชั้น ชั้นล่างก่อเป็นซุ้มทางเข้ารูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าทั้งสี่ด้าน รูปแบบโดยรวมเรียบง่ายไม่ประดับลวดลายใด ชั้นบนก่อผนังกระเบื้องลูกกรงสี่ด้านแยกจากกัน เหนือขึ้นไปทำเป็นเสาดี่ตันค้ำยันหลังคา ปลายเสามีการย่อมุมและ

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนวนิลักษณ์

⁴⁷ ศาสตราจารย์ พระพรหมพิจิตร (อุบลมานนท์) เกิดเมื่อวันที่ 27 กันยายน 2433 ถึงแก่กรรม วันที่ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2508 รวมสิริอายุ 75 ปี เป็นศิษย์ของนายช่างเอกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คือ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และได้เรียนรู้แนวทางสถาปัตยกรรมมาตรฐานของยุโรป เคยดำรงตำแหน่งคนบตีคนแรกของคณะสถาปัตยกรรมไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร (พ.ศ.2498) และยังเป็นผู้นำการนำวัสดุคอนกรีตมาใช้กับอาคารสถาปัตยกรรมไทย. เรียบเรียงจาก ตรึงใจ บุรณสมภพ (บรรณาธิการ), **ประวัติและผลงานสำคัญของพระพรหมพิจิตร** (กรุงเทพฯ : ศิริมิตรการพิมพ์, 2533), 3-5. ; สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, “ผลงานสถาปัตยกรรมแบบ Modernism ของพระพรหมพิจิตร,” **หน้าจั่ว** ฉบับที่ 17 (2544) : 19.

⁴⁸ แนวทางสถาปัตยกรรมแบบ Modernism มีต้นกำเนิดในทวีปยุโรปราวต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 มีหลักการโดยสังเขปดังนี้ 1. เน้นความเรียบง่ายใช้รูปทรงเรขาคณิตในการออกแบบ 2. แสดงรูปทรงและปริมาตรของอาคารที่สื่อถึงความงามของความหนักแน่น ทึบตัน ของอาคาร 3. เน้นประโยชน์ใช้สอยเป็นหลักเหตุผลในการออกแบบในแต่ละองค์ประกอบ 4. แสดงความงามของโครงสร้างและวัสดุโดยปราศจากสิ่งตกแต่งอื่น 5. เน้นสุนทรียภาพแบบอุตสาหกรรมหรือเครื่องจักรกลซึ่งแสดงออกได้จากระบบมาตรฐานของวัสดุก่อสร้าง 6. แผนผังของโครงสร้าง พื้น ผนังกันต่างเป็นอิสระต่อกัน 7. ไม่ควรแสดงเค้าเงื่อนทางประวัติศาสตร์. เรียบเรียงจาก สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, “ผลงานสถาปัตยกรรมแบบ Modernism ของพระพรหมพิจิตร,” **หน้าจั่ว** ฉบับที่ 17 (2544) : 20.

⁴⁹ สมคิด จิระทัศนกุล, **คติ สัญลักษณ์ และความหมายของซุ้มประตู หน้าต่างไทย**, 362.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, 363.

ประดับด้วยคันทวยคำยันกันสาดซึ่งประดับด้วยลายกระจังโดยรอบ เหนือขึ้นไปเป็นซุ้มทรงบันแถลง จากนั้นจึงเป็นองค์เจดีย์ทรงระฆังเหลี่ยมแบบไทยประยุกต์ ที่เน้นความเรียบง่ายลดทอนทั้งรายละเอียดและขนาดความสูง ประกอบด้วยฐานก่อเรียบรองรับองค์ระฆัง เหนือขึ้นไปเป็นบัลลังก์แปดเหลี่ยม บัวกลุ่มเถา ปลีและเม็ดน้ำค้างตามลำดับ อนึ่งการตกแต่งลวดลายไทยประยุกต์ทั้งหมดรวมทั้งส่วนขององค์ประกอบเหนือองค์ระฆังทาดด้วยสีเหลือง เพื่อเน้นให้เกิดจังหวะและความงาม ทำให้ภาพรวมของหอระฆังโดดเด่นยิ่งขึ้น

ข้อสรุปรูปแบบหอระฆังสมัยรัชกาลที่ 6 ถึงปัจจุบัน

หอระฆังของวัดที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้มีจำนวนไม่มากนัก ที่สร้างใหม่ก็มักเลียนแบบอย่างโบราณตามความเห็นชอบส่วนตัวของผู้อุปถัมภ์ แต่ส่วนใหญ่จะเน้นไปที่การบูรณปฏิสังขรณ์ของเดิมเป็นสำคัญ สำหรับผลงานออกแบบหอระฆังอันโดดเด่นแห่งยุคสมัยของพระพรหมพิจิตรที่เน้นความสำคัญและความงามของโครงสร้างอาคารตลอดจนคุณสมบัติพิเศษเฉพาะของวัสดุก่อสร้างคือคอนกรีตนั้น เป็นแนวคิดแบบสมัยใหม่โดยมีรูปแบบไทยประเพณีเป็นรากฐาน ลวดลายตกแต่งแบบจารีตที่เน้นความโปร่งบางพลิ้วไหว หรูหราฟุ้งเฟ้อถูกลดความสำคัญลง ทว่าแสวงหาสุนทรียภาพจากความสง่างาม เข้มแข็งและเรียบง่าย อันเป็นสิ่งที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน ผลคือเป็นการเพิ่มเติมความหลากหลาย สร้างสรรค์ความแปลกใหม่ให้แก่อาคารเสนาสนะประเภทนี้และ "...ถือเป็นตัวแทนของหอระฆังในยุคปัจจุบันได้เป็นอย่างดี..."⁵¹

⁵¹ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, "หอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์," ศิลปากร 37, 3 (พฤษภาคม – มิถุนายน 2537) :